

CHARLES SANDERS PEIRCE SI MODELUL TRIADIC AL SEMNULUI

1.1. Charles Sanders Peirce. Modelul semnului și al semiozei.

Dacă pentru Saussure și lingvistica de obediență saussuriană semnul rezultă din reuniunea semnificantului și semnificatului sau a formei expresiei și formei conținutului, pentru lingvistica anglo-americană semnul este o entitate ternară (modelul triadic al lui Ogden-Richards din 1923, “The Meaning of Meaning”, reamenajare a triunghiului lui C.S. Peirce, modelele lui Rudolf Carnap (1946), Ch. Morris (1946), Th. Sebeok (1974), John Lyons (1977) etc.).

Considerat cel mai important filosof al Americii și întemeietorul semioticii moderne, C.S. Peirce (1839-1914) este o personalitate de prin ordin în istoria gândirii americane, de anvergura unui Leonardo da Vinci. Logician, chimist, istoriograf, cartograf, prieten al lui William James care îi atribuie paternitatea pragmatismului, Peirce este autorul unei opere monumentale (de peste 100.000 pagini) din care au fost publicate postum opt volume de Collected Papers (infra C.P.).

Strălucitul eseu din 1867 “On a New List of Categories” îl situează pe Peirce alături de marii filosofi ai categorialității: Aristotel, Kant, Hegel. Estimând că un fenomen poate fi considerat ca pură posibilitate, existență reală (actualitate) sau lege (generalitate), Peirce stabilește trei categorii fundamentale (“logico-faneroscopice”) pentru orice “faneron” (fenomen): *Firstness*, *Secondness*, *Thirdness* (*Primitate*, *Secunditate*, *Terțitate*). Conceptul de faneron are a extensiune extrem de vastă: de la senzație și percepție la emoție, amintire, număr sau obiect. Aceste categorii sunt produsul unei analize a condițiilor necesare elaborării unei gândiri adevărate, mai precis, eficace (pragmatismul lui Peirce).

	Logica	materia fenomenului (dpdv metafizic)	mod de a fi al fenomenului dpdv faneroscopic
Firstness	Monada	calitate	posibilitate
Secondness	Diada (relație)	fapt	forță, cauzalitate
Thirdness	Triada (mediere)	lege a gândirii	semn

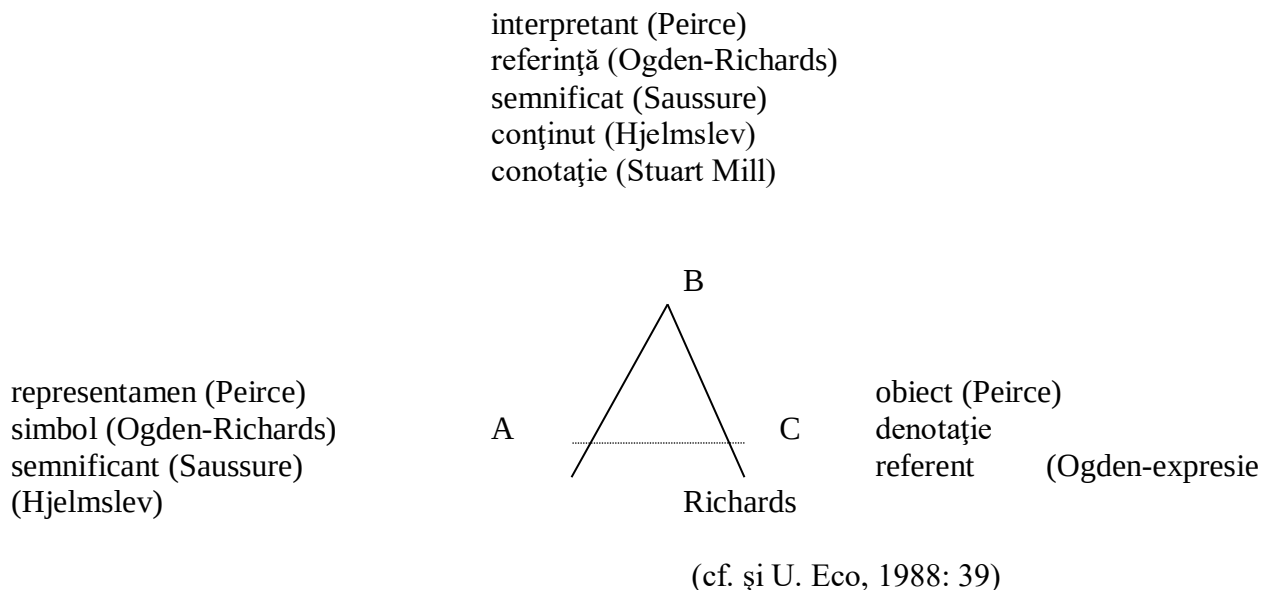
Între 1865 și 1914 Peirce a redactat circa 75 de caracterizări (definiții) ale semnului ce evidențiază esența relației semiotice: “semnul ține locul a ceva într-o anumită privință” (C.P. 2.228), iar “lucrul” cu această caracteristică (de a ține locul a ceva) este denumit representamen (C.P. 1.564).

“Semnul ține locul obiectului nu sub toate aspectele ci numai în raport cu un fel de idee pe care am numit-o fundament (ground) al representamenului” (C.P. 2.228). În termeni moderni s-ar putea vorbi de trăsături pertinente (ca în fonologia structurală) de “proprietăți emergente” (U. Eco) datorită cărora recunoaștem într-o caricatură pe omul politic reprezentat sau într-o schiță sumară amplasamentul unei clădiri.

Semnul peircian, acel *aliquid stat pro aliquo* este deci o relație triadică dependentă de cele trei categorii: ale primitivității, secundității și terțității altfel spus ale calității posibile, existenței reale și gândirii mediatore (C.P.1.530)

Vîrfurile A (semnificant), B (semnificat) și C (referent) sunt în acord cu analiza tradițională a semnificației (exprimată de pildă în maxima scolastică): “*vox significat rem mediantibus conceptibus*” (St. Ullmann, 1957: 71). Relația indirectă între A și C (mediată de concept) este indicată în diagramă printr-o linie punctată.

Aceste elemente au fost controversate în istoria lingvisticii, unii cercetători au considerat semn lingvistic doar semnificantul (A). Alții au introdus solidaritatea A+B (Saussure). În sfîrșit Peirce prin introducerea noțiunii de referent (C) a permis explicarea oricărei practici semiotice (atît lingvistice cît și non lingvistice).

Intr-o perspectivă diacronică îl putem situa pe Ferdinand de Saussure în contextul psihologiei asociaționiste și al sociologiei lui Durkheim (C. Mounin îl considera pe Saussure “*homme de son époque*”); de aici definirea semnului ca entitate psihologică (CLG: 99), în timp ce Peirce își devansează epoca prin denunțarea psihologismului (cf. în Scrisori către Lady Welby).

În semiotica lingvistică de tradiție saussuriană teoria peirciană a semnelor a rămas nedescoperită, deși în 1923 Ogden-Richards schițează sumar semiotica peirciană (The Meaning of Meaning). Descoperirea lui Peirce este atribuită lui Roman Jakobson, iar difuzarea ideilor sale în Europa lui Umberto Eco și Gérard Deledalle. Viziunea peirciană a fost pe drept cuvînt calificată o viziune pansemiotică a universului, pentru că omul, gîndirea și cunoașterea au fost definite și investigate ca entități semiotice: “The entire universe is perfused with signs if it is not composed exclusively of signs” (C.P. 5.448).

Ca fenomen al terțității “semnul este un prim numit representamen aflat într-o relație triadică cu un secund numit obiect și capabil să determine un terț numit interpretantul său” (C.P. 2.274).

Semnul apare la Peirce ca “ceva care stă pentru cineva în locul a ceva într-o anumită privință”. El se adresează cuiva, ceea ce înseamnă că creează în mintea acelei persoane un semn echivalent sau mai dezvoltat. Acest semn pe care îl creează îl numesc interpretant al primului semn.

Semnul stă în locul a ceva, obiectul său. El stă în locul acestui obiect în raport cu un fel de idee“ (C.P. 2.228).

Peirce definește această acțiune triadică a semnului, acest proces în care semnul are un efect cognitiv asupra interpretului, ca semioză: “orice acțiune dinamică sau acțiune a forței brute, fizice sau psihice, are loc între doi subiecți (care reacționează în mod egal și unul și celălalt sau unul este agent și celălalt pacient, parțial sau integral) sau este rezultatul unei acțiuni între perechi. Dimpotrivă, prin semioză eu înțeleg o acțiune sau influență care implică cooperarea a trei subiecți care sunt semnul, obiectul său și interpretantul, această influență tripartită nefiind rezolvabilă în acțiune între perechi” (C.P. 5.484).

Ceea ce este fundamental în teoria peirciană este pe de o parte caracterul ternar al semnului și pe de altă parte faptul că semnul (natural sau artificial) nu este o specie preexistentă, ci rezultatul interacțiunii celor trei elemente, interacțiune ce constituie semioza (infinită).

Celor trei elemente ale semnului le corespund trei direcții de cercetare:

i) gramatica pură sau speculativă, legată de reprezentamen și care va constitui sintaxa în terminologia lui C. Morris;

ii) logica legată de problema adevărului care va deveni semantica lui C. Morris;

iii) retorica înțeleasă ca studiu al legilor prin care un semn generează un altul, prin care gândirea produce o altă gândire (C.P. 2.229).

Această a treia direcție cu categoria sa fundamentală de interpretant constituie cheia de boltă a semioticii peirciene prin noțiunea de semioză infinită (orice semn implică un altul, este generat de alte semne și instituie un sistem virtual infinit de semne). Experiența didactică și cea științifică reprezintă exemple paradigmatic de situații semiotice de semioză infinită: termenii noi sau complecși sunt interpretați prin imagini, diagrame, definiții de accesibilizare și în ultimă instanță prin corespondenții intraductibili din limbi străine (latină, engleză).

Interpretantul imediat așa cum este dat la începutul procesului semiozei conduce prin interpretantul dinamic la obiectul dinamic și prin interpretantul final la noua semnificație a termenului la capătul procesului semiozei. Textul literar poate fi considerat un interpretant imediat de la care prin activitatea de lectură (interpretantul dinamic) se poate ajunge la interpretarea finală, practic nelimitată, asigurată de interpretantul final. În comparație cu Saussure care privilegiază aspectul structural, acronic al limbii ca sistem, constituit pe baza opozițiilor sintagmatic/paradigmatic, sincronie/diacronie, limbă/vorbire, Peirce introduce presiunea contextului social materializat în norme, convenții, “habit” (obicei).

Simplificând inevitabil lucrurile (dar cum a remarcat pertinent Paul Valéry simplul este fals, dar complexul este inutilizabil), am putea spune că la Saussure domină perspectiva sintactică, pozițională a semnelor (metafora jocului de șah ca principiu explicativ pentru funcționarea sistemului limbii nu este fortuită), iar la Peirce esențial este aspectul explorator, euristic al devenirii infinite a semnelor - semioza nelimitată.

În fond cele două direcții nu sunt incompatibile: semnul este baza semioticii sau practicii semnificante, așa cum semioza este spațiul formării/transformării semnelor (cf. și U. Eco, 1984). Accentul saussurian este paradigmatic și spațial, cel peircian este sintagmatic, dinamic, temporal, ceea ce nu exclude însă existența categoriei polare: contextualizarea prin conceptul saussurian de vorbire și sistematica repertoriului de semne în numeroasele clasificări peirciene.

1.2. Semn și/sau referent

Dacă pentru lingvistica saussuriană semnul - de natură diadică - rezultă din reuniunea semnificantului și semnificatului, pentru lingvistica anglo-americană semnul este o entitate ternară (cf. Ogden-Richards, Peirce, Morris, Sebeok, Lyons), ale cărei componente sunt: i) semnificantul (representamen la Peirce, simbol la Ogden-Richards); ii) semnificatul (interpretant la Peirce, referință la Ogden-Richards) și iii) realitatea denotată (referentul la Ogden-Richards, obiectul la Peirce).

Pentru Saussure, semnul lingvistic reunește un concept și o imagine acustică, un semnificat și un semnificant (CLG: 99) într-o asociere arbitrară, în timp ce simbolul cunoaște un “rudiment de legătură naturală între semnificant și semnificat” (CLG: 181); de aceea balanța poate funcționa ca simbol al justiției, iar un car nu; pentru C.S. Peirce dimpotrivă, simbolul este pur convențional, bazat pe obicei, pe o dispoziție sau regulă generală (C.P. 4.447). De aceea va trebui să distingem simbolul de tip saussurian care este simbolul cultural tradițional de simbolul peircian de tip științific (simbol chimic, algebric etc.)

1.3. Taxinomia peirciană

Intreaga teorie modernă a semnelor a dezvoltat și sistematizat intuițiile, anticipările și clasificările lui C.S. Peirce care a fost considerat pe bună dreptate drept părintele semioticii.

Pornind de la componentele semnului (representamen, interpretant, obiect) Peirce a stabilit trei trihotomii ale semnului, bazate pe criteriul calității (caracterizarea semnului în sine), al reprezentării (raportul semn-obiect) și al relației (raportul semn-interpretant). Ni se pare semnificativ de menționat faptul că trihotomia desemnează o diviziune în trei termeni ordinali, în care al treilea îl implică pe al doilea și acesta la rândul său pe primul.

În conformitate cu primul criteriu (al calității) Peirce va distinge: qualisemnul sau “calitatea care este semn” (actualizată de tonul vocii, culoarea sau textura unei haine).

sinsemnul (*token*) sau “lucrul sau evenimentul dotat cu existență reală”; el reprezintă replica sau ocurența concretă a legii semnului (*type*) abstract, de plidă cuvintele și frazele imprimate pe această pagină ce reprezintă actualizarea genului discursiv: text științific semiotic; sinsemnul ca fenomen secund implică cel puțin un qualisemn;

legisemnul (*type*) sau modelul abstract al sinsemnului, “o lege care este semn”.

Tipul nu poate fi cunoscut decât prin intermediul ocurențelor (*token*) dar fiecare replică poate fi investită cu sens doar pentru că există o lege care o face să semnifice (cf. și U. Eco, 1988: 74).

Cea de-a doua trihotomie indubitabil cea mai cunoscută privește relația semn/obiect sau mai precis relația prin care semnul își reprezintă obiectul:

- semnul iconic trimite la obiectul său în virtutea unei analogii, a faptului că proprietățile sale corespund într-un anumit fel proprietăților obiectului. Cum va afirma Morris mai târziu (1946: 362) un semn este iconic în măsura în care posedă proprietățile denotatului său; astfel că o fotografie, o fotocopie, o diagramă, un tablou dar și un graf, o formulă logică sunt semne iconice;

- indicele întreține o relație fizică (de contiguitate) cu obiectul. Este cazul giruetei care indică direcția vântului, al fumului ce relevă existența focului, al febrei - indice al bolii. Tot ceea ce atrage atenția este un indice: un strigăt, un claxon etc. Peirce consideră că un indice s-ar traduce prin înjoncțiunea: “Privește acolo!” (rolul degetului întins în ostensiunea directă, al săgeții ca indicator de orientare spațială). Un indice autentic nu are drept obiect decât un existent, aparținând categoriei secundității, singura susceptibilă să intre într-o relație factuală directă. Ca secunditate, indicele implică totdeauna un semn iconic, aspect contraintuitiv și ermetic al semioticii peirciene.

Astfel pata de sânge (emblemă a unei crime atroce comise în preajma unei biserici) configurează imaginea lui Crist consacrată de tradiția imagologică. În plan lingvistic intră în categoria semnelor indiciale pronumele demonstrative, pronumele personale, adverbele aici/acolo, numele proprii;

- semnul simbolic nu se leagă de obiectul său nici printr-o relație fizică, nici printr-o relație de similaritate; raportul cu obiectul este stabilit printr-o convenție a comunității care utilizează semnul respectiv (un cuvânt, o frază, un simbol logic, un simbol matematic sunt semne stabilite printr-un contract social). Simbolul este deci semnul care își reprezintă obiectul în conformitate cu o lege generală și efectivă. “El este corelat obiectului său în virtutea unei idei a spiritului care îl utilizează, idee în absența căreia raportul nici nu ar exista” (C.P. 2.298). Conștient de faptul că noțiunea de simbol are numeroase semnificații și că adăugarea unui sens nou nu ar face decât să complice lucrurile, Peirce estimează că “semnificația de semn convențional sau dependent de un obicei (înnăscut sau dobândit) nu este nicidecum o semnificație nouă, ci pur și simplu întoarcerea la semnificația originală” (C.P. 2.297).

Din punctul de vedere al naturii interpretantului Peirce distinge:

- rhema - semnul unei posibilități calitative;
- dicisemn - semnul unei existențe actuale, hic et nunc;
- argumentul - teza care dovedește adevărul, spre deosebire de dicisemn care afirmă doar existența obiectului.

Trihotomii Categorii	Representamen	Obiect	Interpretant
Primitate	Qualisemn	semn iconic	Rhema
Secunditate	Sinsemn	semn indicial	Dicisemn
Terțitate	Legisemn	semn simbolic	Argument

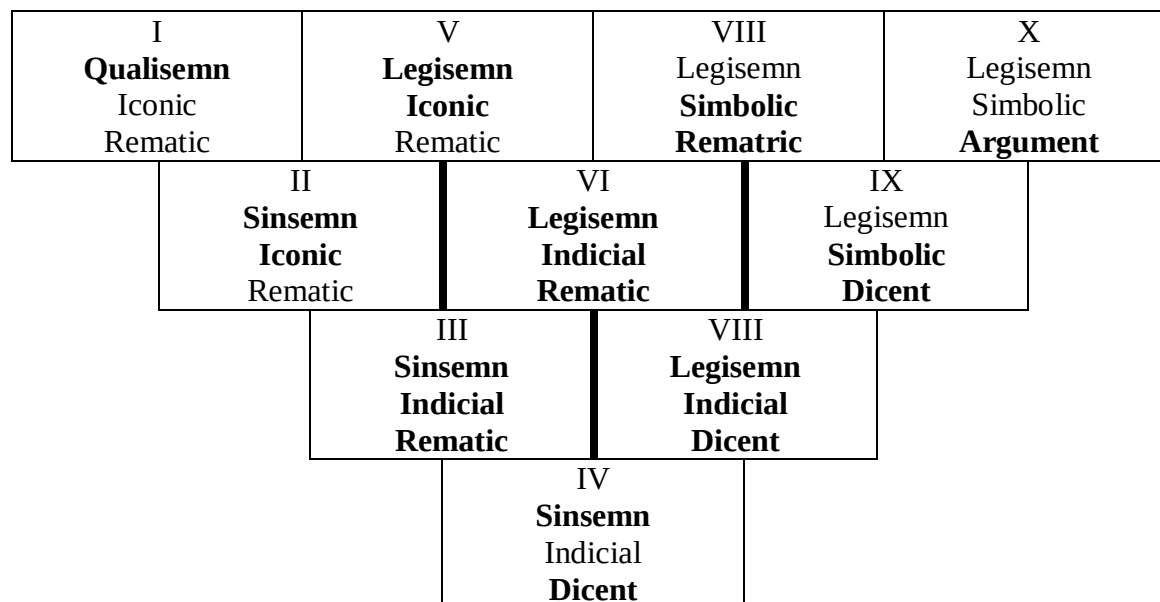
Gérard Deledalle (1979: 37) sugerează următorii termeni pentru caracterizarea celor 9 clase de semne determinate de categoriile logico-faneroscopice și trihotomia semnului.

	Representamen	Obiect	Interpretant
Primitate	Posibilitatea semnului	Semnul real: amprentă, marcă	Semn codificat: arhetip
Secunditate	Asemănarea cu obiectul	Indicarea obiectului individual	Inlocuirea obiectului
Terțitate	Semn reprezentat	Semnul spus sau enunțat	Semn reprezentat
ORDINUL	REPREZENTĂRII	COMUNICĂRII	SEMNICĂRII

(J. Fisette, 1990: 23)

Cele 9 spații ale tabelului precedent nu reprezintă categorii de semne ci pure poziționări logice; semnul se construiește prin combinarea elementelor aparținând fiecărui nivel trihotomic în conformitate cu reguli de ierarhizare. Doar 10 combinații sunt posibile. Tabelul următor (C.P. 2.264) prezintă cele 10 clase de semne. Spațiile separate cu linii groase indică clase de semne asemănătoare într-o singură privință, spațiile adiacente conțin clase de semne asemănătoare din

două puncte de vedere, iar fiecare vîrf al triunghiului desemnează o clasă care diferă de celelalte două sub toate aspectele posibile.

Qualisemnul desemnează deci calitatea pură abstrasă din lumea fenomenală.

Sinsemnul postulează existentul individual. Prin intermediul său pot fi figurate însă și entități ficționale (licorne, centauri, marțieni, personaje romanești).

Sinsemnul indicial rematic nu face decît să indice o prezență (plînsul sau strigătul disperat al cuiva, o nenorocire, doliul, un deces în familia celui care îl arborează) iar pronumele demonstrative, persoanele care îl folosesc în context.

Sinsemnul dicent ține locul unui referent care îl afectează direct (girueta mișcată de vînt, urma pașilor imprimată pe sol etc.).

Legisemnul iconic atribuie unei calități caracterul de generalitate (de la o figură geometrică, cercul caracterizat prin “circularitate” la un model sau arhetip: Père Goriot, “icon” al părintelui devotat).

Legisemnul indicial rematic indică posibilitatea de a fi realmente afectat de obiect, exemplul canonic fiind pronumele demonstrativ, așa cum se va incorpora în fiecare replică particulară.

Legisemnul individual dicent este un semn convențional (legisemn) cu o actualizare specifică (o sirenă de pompieri indică în momentul concretizării sale existența unui incendiu dar în același timp șoferilor un anumit comportament).

Simbolul rematic este în principiu substantivul decontentualizat.

Simbolul dicent ca și simbolul rematic este corelat obiectului său printr-o asociație de idei foarte generală; dar spre deosebire de sistemul rematic prezintă un existent hic et nunc, sub un anumit aspect.

Argumentul este un semn complex, un hipersemn general despre un fenomen general (teoriile științifice).

1.4. Iconicitate/indicialitate/simbolizare

1.4.1. Iconicitate

Față de “verbocentrismul” epocilor trecute, trebuie să admitem că lumea contemporană se situează în bună parte sub semnul imaginii (care domină diverse practici sociale cum ar fi publicitatea, propaganda, mass-media în general). În fața creșterii exponențiale a informației, transmiterea cunoștințelor recurge la codificarea iconică (diagramă, tablou, schemă, grafic etc.) capabilă să realizeze stocarea economică, sintetică, ușor lizibilă a datelor.

Și cu aceasta ajungem la un aspect fundamental al teoriei iconismului și anume: gradul de convenție sau codificare a semnelor iconice. Este vorba de anumite grile perceptive (social și cultural marcate) care orientează producerea/receptarea semnelor iconice (în cazul producerii avem de-a face cu o activitate de schematizare-eliminare a trăsăturilor non pertinente; în cazul receptării cu o identificare bazată pe câteva trăsături pertinente). De aceea orice semn iconic, efect al codificării unei experiențe perceptive, necesită un proces de învățare; adesea vedem într-un obiect ceea ce suntem învățați să vedem.

Deși intricarea nivelelor (indicial, iconic, simbolic) a fost deseori subliniată (C.S. Peirce, T. Sebeok, J. Lyons etc.), natura graduală a iconicității (C. Morris, 1946: 191, “Iconicity is a matter of degree”) nu a fost utilizată ca parametru diferențial pentru o taxinomie a semnelor.

1.4.2. Indicialitate

După cum am mai amintit, trihotomia lui Peirce nu stabilește clase pure, ci aspecte care interferează în funcționarea oricărui tip de semn (evident în proporții și corelații diferite). Din acest punct de vedere semnul este arhitectural.

Diferența fundamentală între iconic și simbolic pe de o parte și indicial, pe de altă parte, rezidă în distincția reprezentare/vs/prezentare. Această opoziție a fost relevată de C. Morris (1938: 24-25) care vorbește despre semne ±caracterizante (semnele iconice/vs/indiciale). Într-adevăr, indicele nu caracterizează ceea ce denotă și nu este similar obiectului denotat, el este realmente afectat de obiectul la care trimite (C.P. 2.248).

Dacă semnele iconice și simbolice reprezintă analogic sau nu referentul, semnele indiciale implică prezența obiectului cu care se află într-o relație concretă de contiguitate (fumul față de foc, febra față de boală etc.).

Pe lângă implicația de existență, indicialitatea se distinge de iconicitate și simbol prin ponderea sporită a non textualității, a realizării ostensive gestuale (girueta - indice al direcției vântului, barometrul - indicator al ploii, mersul legănat indicând un marinar etc.).

Puterea explicativă a acestei trihotomii (corelabilă cu cea ontologică a Primității/Secundității/Terțiarității) rezidă în generalitatea asocierilor sale; astfel, în perspectivă temporală (C.P. 4.447-4.448), semnul iconic reprezintă o experiență trecută, indicele este legat de experiența prezentă, în timp ce simbolul fixează reguli de urmat în viitor.

Ca și iconicitatea, indicialitatea cunoaște o gradație în raportul față de referent (așa cum o mică fotografie în alb și negru a Giocondei seamănă mai puțin cu modelul real decât tabloul celebrului pictor italian, la fel fotografia unor amprente este o “îndepărtare” de referent, o indicialitate secundară).

1.4.3. Simbolizare

Prin simbol vom înțelege semnul al cărui caracter reprezentativ rezidă în faptul că există o regulă care îi determină interpretarea. Toate cuvintele, propozițiile, cărțile și celelalte semne

convenționale sunt simboluri (C.P. 2.292). Simbolul este o terțitate (“Thirdness” apud Peirce), o “ens rationis” bazată pe regularitate și convenție (C.P. 4.464).

Simbolul este semnul cu statutul semiotic cel mai controversat: pentru Hjelmslev este un non semn fiind o entitate monoplană, pentru Ogden-Richards este corespondentul semnificantului saussurian, iar pentru Saussure este semnul motivat opus celui lingvistic (nemotivat). Dar spre deosebire de această definiție “motivată” a simbolului (cf. CLG: 101), într-un text anterior (1894) Saussure admite conceptul de simbol convențional: “Prin simbol independent înțelegem categoriile de simboluri care au acest caracter definitoriu de a nu avea nici un fel de legături vizibile cu obiectul desemnat” (F. de Saussure, apud M. Arrivé, 1981: 13).

Descoperirea și dezvoltarea semioticii peirciene reprezintă un câștig epistemologic și metodologic indubitabil: textul ca hipersemn, abducția – “tropism al spiritului către adevăr” ca tip valid de inferență alături de inducție și deducție, semioza infinită ca modalitate de aprehensiune a lumii ca totalitate sub semnul unor potențialități de dezvoltare. Semiotica nu este doar un simplu instrument noțional susceptibil să ne ajute în analiza diverselor semne care compun universul nostru social; devenim noi înșine locul și timpul în care operează semioza (cf. formula lui Deledalle le sujet est un adverb de lieu et de temps). Altfel spus, nu noi controlăm procesele de semioză, ele definesc condițiile vieții noastre afective, sociale intelectuale.

EXERCIIII

1. Definiți următoarele concepte cu propriile cuvinte și dați pentru fiecare câte două exemple: semn indicial, semn iconic, semn simbolic.
2. Explicați/ Discutați, la alegere, unul următoarele simboluri culturale: cutia Pandorei, arca lui Noe, calul troian, patul lui Procust, turnul Babel.